

De middeleeuwse omwalling van Breda

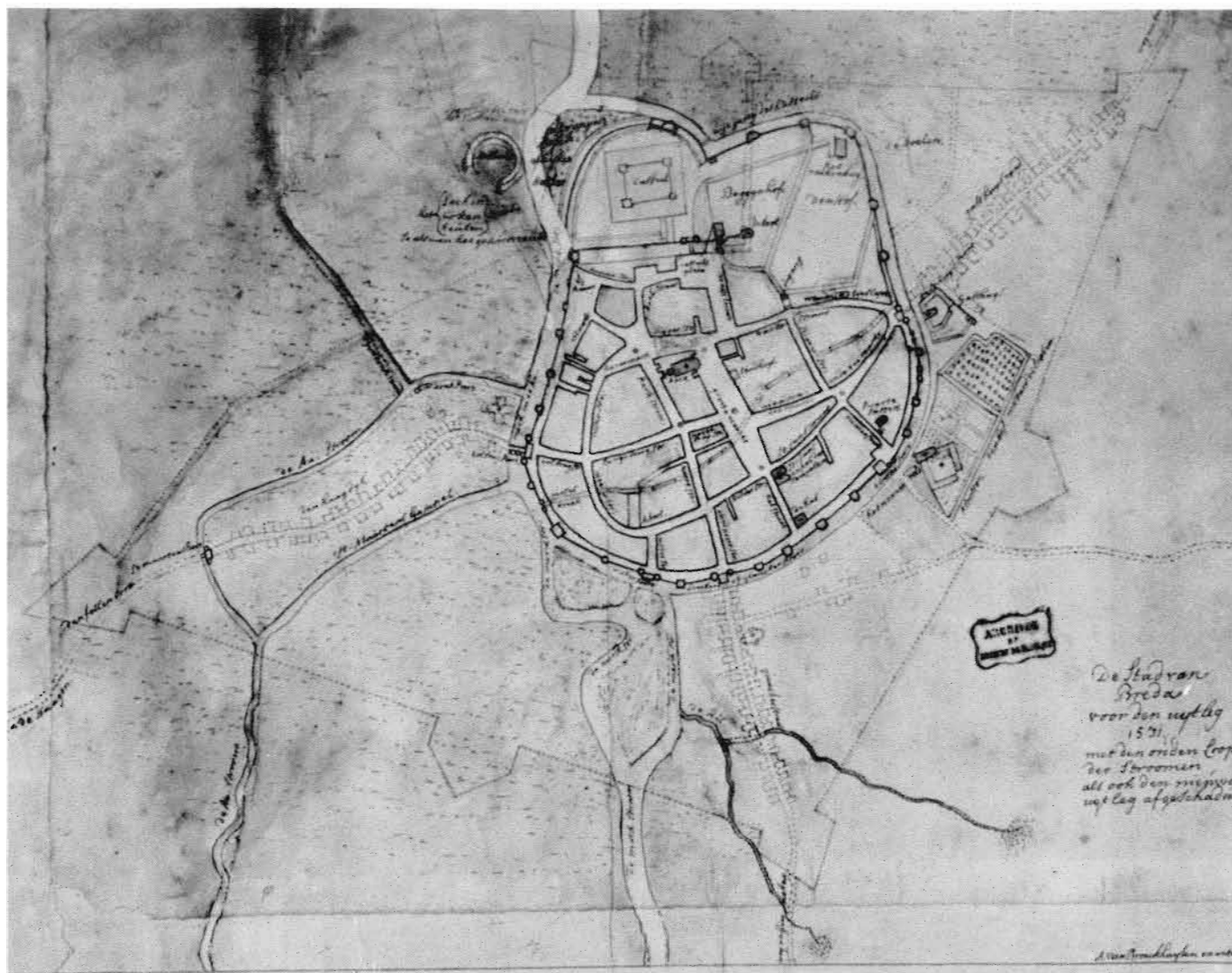
door

Dr. F. A. BREKELMANS

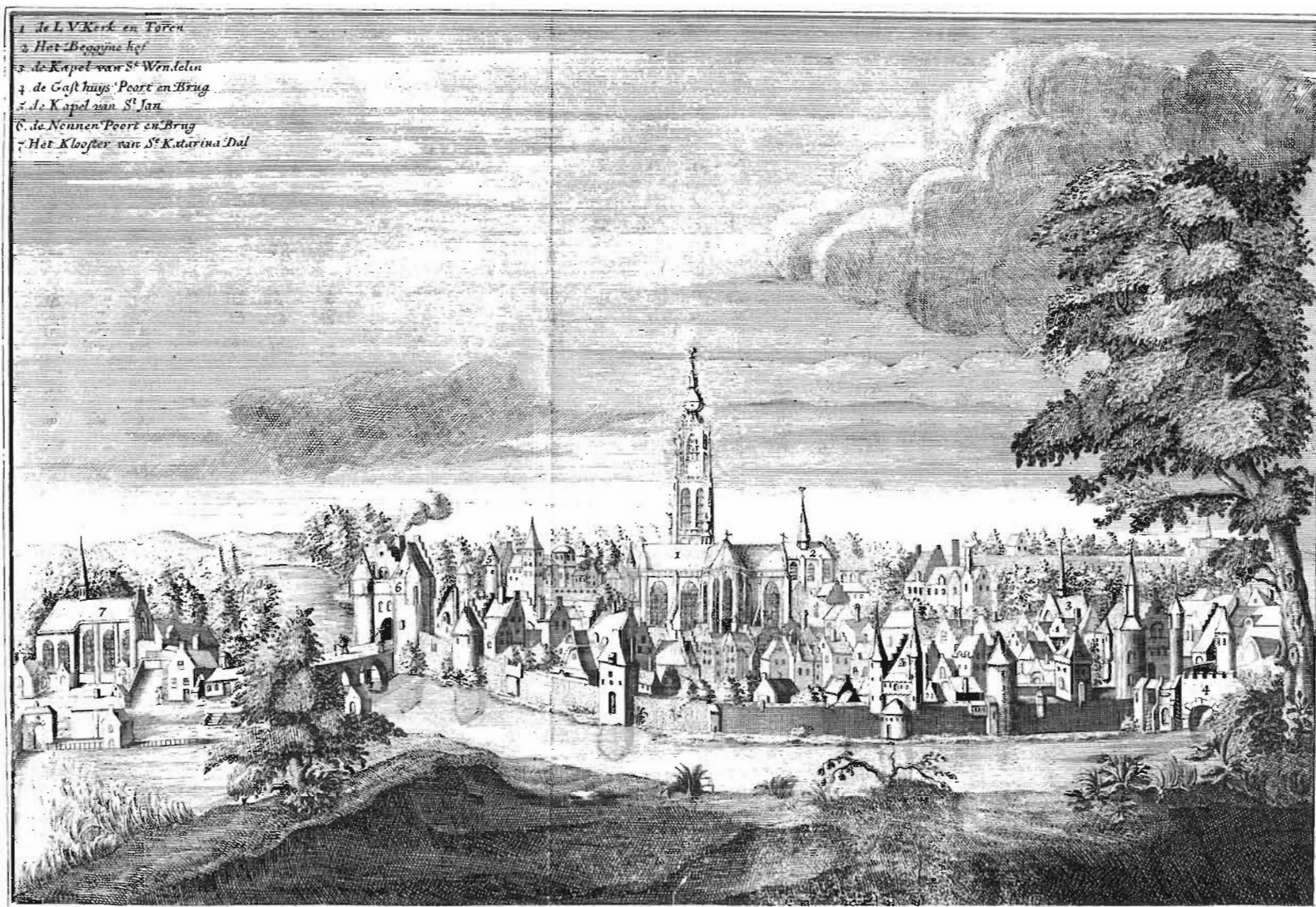
De stedelijke nederzetting Breda gaat terug tot het begin van de 13e eeuw. Ter plaatse werd reeds rond 1165 tol geheven door de lokale heren. In dat jaar verleenden ze vrijdom van die tol aan de Abdij van St. Michiels te Antwerpen. In verband daarmee en op grond van andere gegevens acht Cerutti het aannemelijk dat de nederzetting en de burcht Breda omstreeks 1160 zijn ontstaan.

In de oorkonden is in 1198 sprake van een *castellum* ter plaatse, waaronder we in elk geval een bouwwerk voor militaire doeleinden moeten verstaan. De bronnen spreken echter pas 25 jaar later - in 1223 - van een *castrum* (burcht) en *villa* Breda. Het is de oudste term in de oorkonden, die verwijst naar een gestructureerde nederzetting op deze plaats. Overigens bezat de lokale gemeenschap toen nog geen enkel stedelijk element. Andermaal is in 1232 van een „castrum de Breda” sprake. Niet lang daarna heeft er reeds een geestelijke instelling bestaan, het Begijnhof, waarvan de kronieken zeggen, dat het in 1240 is gesticht. Het testament van Godevaart van Schoten, in 1246 opgesteld, meldt ons verder dat Breda een *Hospitale* of Gasthuis bezat. Het moet zich bevonden hebben aan de Boschstraat buiten de latere stadsmuren op de plaats van het Oudemannenhuis, thans het Cultureel Centrum „De Beyerd”. Deze straat heette vroeger naar dit Gasthuis het Gasthuiseinde.

De Bredase *villa* zal toen al eigen rechtspraak hebben gekend. Het was de tijd van een groeiproces naar een echte stedelijke gemeenschap, die haar voltooiing vond in 1252. In dat jaar verleende heer Hendrik IV van Schoten aan de bewoners stadsrecht. De Bredanaars werden daarin „oppidani”, bewoners van een *oppidum*, genoemd. Onder *oppidum* verstaat men gewoonlijk een stad, die als gemeenschap een bepaalde rechtspositie bezat, maar dit betekent niet altijd dat de betrokken plaats ook ommuurd was.

2. Het middeleeuwse Breda. Schets door A. van Broekhuysen naar een rond 1660 nog op het Stadhuis aanwezige kaart. De Oranjeschaam 30 (1977) Pagina 18.

V. de Swart del. 1739.

BREDA zoo als die Stadt zig vertoonde omtrent
 het Jaar 1500.

A. F. Immanuel Sculp. 1739.

In Hendrik's privilege dient de legitimatie gezien te worden van de gegroeide toestand. Het verleende aan de nederzetting Breda een stedelijke structuur. Als stad kon zij nu afzonderlijk aan het rechtsverkeer deelnemen, op eigen naam rechten en goederen verwerven en verplichtingen aangaan. Verder kende zij eigen bestuur en rechtspraak, een afzonderlijk vermogen en de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling van eigen recht.¹

Heer Hendrik IV van Breda en Schoten was in 1246 door de hertog van Brabant met de heerlijkheid Breda beleend. Na een korte bestuursperiode stierf hij reeds in 1254. Uit zijn huwelijk met Elisabeth Berthout werden twee kinderen geboren:

- a. Hendrik V van Breda, geboren in 1250, die op 16-jarige leeftijd huwde met Sophia Berthout en overleed in 1268.
- b. Elisabeth van Breda. Deze laatste huwde vóór 1268/69 Arnoud van Leuven, heer van Gaasbeek en afstammeling van de hertogen van Brabant.

Na de dood van haar broer erfde zij de heerlijkheid Breda. Toen ook zij in 1280 of 1281 was overleden nam haar echtgenoot het bestuur over Breda over. Hijzelf stierf op 30 juli 1287. Hierna werd het Land van Breda verdeeld tussen de heren van Wesemaal en van Gaveren. Gerard van Wesemaal kreeg het westelijke gedeelte, het latere markiezaat van Bergen op Zoom. Raso van Gaveren werd met het oostelijke deel beleend, dat ongeveer bestond uit de latere baronie van Breda. In het noord-westen der heerlijkheid bleven Steenberg en andere plaatsen tot 1458 gemeenschappelijk bezit van beide heren.²

Intussen groeide de jonge stad Breda. In de oudst bewaarde schepenakte uit 1259 treden reeds op de „scabini ac universi opidani de Breda” d.i. schepenen en alle stedelingen van Breda. Zij legden daarin een verklaring af over de zoutstapel van Antwerpen.³

Spoedig vernemen we iets naders over het Begijnhof. Heer Hendrik V bevrijdde dit in 1267 van een cijns, die de begijnen tot dusver voor het bezit van de ondergrond aan hem en zijn voorgangers verschuldigd waren. Verder stond hij hen toe om een kerkhof aan te leggen en een kapel te bouwen. Inmiddels had de nieuwe stad Breda ook een kerk-

gebouw gekregen. De vrouwe van Breda en haar echtgenoot sloten in 1269 een contract met „die portere van Breda” inzake financiële steun voor de kerk van Breda. De bedoelde oorkonde vermeldt, dat vroeger al een cijns van 30 schellingen was verkocht, in de tijd „doen men makede den stenne monster the Breda”. Met „monster” kan hier niet anders dan *monasterium*, d.i. kerk of klooster bedoeld zijn.

De nieuwe stedelijke gemeenschap bezat overigens nog steeds een agrarisch karakter. Voor het weiden van schapen en andere dieren en voor het halen van turf, hout en riet stonden Arnoud en Elisabeth in 1280 aan de Bredanaars het gebruik af van alle gemene weiden en woeste gronden rond de stad. Het betrof het enorme in driekwart cirkel rond Breda gelegen gebied, dat later een groot deel van de gemeente Teteringen vormde.⁴

Op dat ogenblik was er nog altijd geen sprake van een volwaardige omwalling. Dat er op het eind der 13e eeuw wel iets van dien aard geweest moet zijn, leert ons de Blijde Inkomste van Raso II van Gaveren uit het jaar 1290. Daarin is nl. sprake van de *port* Breda. Poort kan in het algemeen een versterkte stad betekenen, d.w.z. een nederzetting die met wallen of muren tegen aanvallers van buiten beveiligd was. Raso gaf bij de aanvaarding van zijn bewind aan de poorters verlof om cauchidegeld (kasseigeld of weggeld) te heffen. De opbrengst kon dienen voor de bekostiging der stedelijke versterkingen. Breda moet dus verdedigingswerken van enige betekenis hebben gekend. Cerutti geeft als volgt de betekenis van dit privilege aan:

„Raso van Gaveren, na de limietscheiding (van 1287) heer van het aldus afgepaalde gebied geworden, gaf bij zijne inhuldiging aan de stad Breda het recht om „cauchidegelt” te heffen naar hij zegt „om de port te betren”. Op de eerste plaats wijst dit privilege op het bestaan van een financiële zelfstandigheid en voorts wordt ons hier het bestaan van een omwalling het eerst bevestigd. In de reeds genoemde financiële verhandeling van Kleijn⁵ las ik tot mijn verwondering dat deze dit „cauchidegelt” omschrijft als „een soort van tol voor de eerste steenen bestrating”. Ik geloof niet dat wij de woorden „om de port te betren” zóó moeten opvatten”.⁶

Hoe de Bredase verdedigingswerken er precies uit hebben gezien is

niet bekend. We kunnen iets ontleen aan de akte van scheiding tussen de zusters Norbertinessen van Catharinadal en het Gasthuis van Breda uit het jaar 1308. Daarin is sprake van een weg tussen het Gasthuis en de latere straat Beyerd/Vlaszak. Het betreft „enen weech gaende neffens den veistgraft twentech voete wyt van den veistgrafte of dar bi”.⁷ Het element *veist* duidt op het versterkend karakter van dit water. Het element *graft* betekent gracht, d.w.z. waterhoudende gegraven geul of *droge* gegraven geul. De nevenbetekenis kan *wal* zijn.⁸ De weg langs de „veistgraft” van 1308 werd in het jaar 1391 verlegd van de westzijde van het Gasthuiscomplex naar de oostzijde. Wellicht houdt die verplaatsing verband met een uitbouw van de stadsmuren op het einde der 14e eeuw.⁹

Raso II van Gaveren (1290 - 1306) werd achtereenvolgens opgevolgd door zijn zoons Raso III (1306 - 1313) en Philips (1313 - 1318). Adelise, de oudste dochter van deze laatste, was van 1318 - 1327 aan het bewind. Haar echtgenoot Gerard van Rasseghem verkocht in laatstgemeld jaar de heerlijkheid Breda aan de hertog van Brabant. Deze bestuurde zelf Stad en Land van Breda tot het jaar 1339, toen hij de Hollandse edelman Willem van Duivenvoorde met het vruchtgebruik beleende. Pas in 1350 verkocht de hertog de eigendomsrechten aan een neef van Willem van Duivenvoorde, Jan van Polanen. Eerstgenoemde was al in 1325 beleend met de heerlijkheid en het dorp Oosterhout.¹⁰

De verwerving van de stad door de hertog van Brabant in het jaar 1327 viel in een periode van politieke onrust. Er bestond maar weinig harmonie tussen de aan elkaar grenzende graafschappen en hertogdommen van Holland, Brabant en Gelre. Van 1332 - 1334 werd een oorlog gevoerd tussen de hertog van Brabant en een coalitie van omringende vorstendommen. De graaf van Holland hield zich in het begin afzijdig, maar sloot zich in 1333 bij de anti-Brabantse coalitie aan. Zo geraakte hertog Jan III van Brabant in een benarde positie die hem noopte tot de bouw van verdedigingswerken langs de grenzen van zijn gebied.¹¹ In Steenbergen schijnt rond 1331 van versterkingen sprake te zijn geweest, althans de hertog spreekt in dat jaar voor het eerst van „onser poert van Steenberghen”. Genoemde stad stond toen onder gemeenschappelijk be-

wind van de heer van Bergen op Zoom en de hertog.^{11a} Zo verbaast het ons niet dat de hertog ook in Breda in die jaren verdedigingswerken liet aanleggen. We zijn hierover goed ingelicht, dank zij de rolrekeningen, die in het hertogelijk archief bewaard zijn gebleven.¹²

Kennisneming daarvan geeft ons een tamelijk goed beeld van de aard, de omvang en de details der nieuwe stadsmuren met de bijbehorende werken. Deze werken betroffen de bouw van een muur, vanaf een punt nabij het Gasthuis in zuidwestelijke richting, vermoedelijk ongeveer tot aan de Molenstraat. Verder ging het om een muur vóór het Kasteel ter plaatse van de huidige Cingelstraat en een deel van het Kasteelplein. Aan dit plein lag toen nog het Begijnhof. Eerst in 1535 zou dit naar een hoek van het Valkenberg overgeplaatst worden. Het gehele werk werd grotendeels bekostigd uit de bede, die stad en dorpen de hertog schuldig waren. Een en ander werd geadministreerd door de ontvangers Robbrecht Jansz. en Henric van der Molen. Op de eerste plaats vermeldde zij de gift groot 25 pond, die de stad aan de hertog „tsinen wilcoemen” had geschonken. Het was gebruikelijk dat een stad aan haar heer bij diens eerste optreden een belangrijke som gelds overhandigde of toezegde. De hertog had even tevoren, in 1331, aan de stad toegestaan om de in 1280 in gebruik gegeven gemene weiden en woeste gronden op cijns uit te geven. Ook had hij het privilege verleend dat niemand in de heerlijkheid Breda laken mocht weven, behalve de poorters van Breda. De hiervoor betaalde 15 pond vloeiden eveneens in de „vestingpot”. Verder werd nog 4 pond gestort als een van de Lombarden¹³ ontvangen pandsom en nog ca. 57 pond wegens bede verschuldigd door stad en dorpen. In totaal stond nu ruim 101 pond ter beschikking van het project van de stadsmuren.

De muur bij het Gasthuis.

De uitgaafposten hadden vooral betrekking op aankopen van steen en werkloon. Interessant is de mededeling dat nabij het Gasthuis de eerste steen van de stadsmuren werd geplaatst. Daaronder werd een geldbedrag gelegd, nl. 27 groten (= 13,5 stuiver).¹⁴ Een nadere bijzonderheid over het traject van de muur levert mogelijk de vermelding dat 40

wagens kalk werden aangevoerd vanaf de windmolen „aen die veste”.¹⁵ Een der oudst bekende toponymen in de oude stad Breda is de Molenstraat, die al in 1357 wordt genoemd. Is het aannemelijk dat het bewuste transport geschiedde vanaf het einde van de Molenstraat naar de muren bij het Gasthuis? De rekening is jammer genoeg op dit punt niet zo duidelijk. In een andere post is later nog opnieuw van de windmolen sprake.

De muur in aanbouw was voorzien van enkele interessante onderdelen. Op de eerste plaats moeten er aan de binnenkant *bogen* zijn gebouwd want er werd ijzer en hout (van wijnvaten) gekocht om daar bogen mee te maken.¹⁶ Men kan zich dus de muur (of delen ervan) voorstellen zoals E. de Wolf deze tekent op zijn reconstructie van het Begijnhof.¹⁷ De muur kende ook één of meer ronde uitspringende bolwerken of *rondelen*, we lezen dat er *ribben* in verwerkt werden.

Het merendeel van het materiaal bestond zoals gezegd uit steen. Op de eerste plaats was dit blauwe steen en grauwe steen. Op de baksteen, die het hoofdmateriaal vormde, komen we straks terug. Voor de metselaars werden handschoenen aangekocht. Balken werden uit Dordrecht aangevoerd en kalk arriveerde (per schip) uit Bergen op Zoom, Steenberg en Zevenbergen. IJzer komt ook voor als materiaal, niet alleen voor de bogen maar ook voor de trappen en voor een deur in de aanstonds te noemen toren.

Personeel. In deze categorie ontmoet men, behalve steenhouwers en steenbakkers, het gewone werkvolk. Als *steenhouwers* treffen we aan Mr. Everard van den Bossche en Heinric van Calcar, Jan Rodenbeec en Gherem zijn zoon. Over de *steenbakkers* aanstonds nader. Stenen werden gevlet door Thomas Lambert. Het gehele *werkeplan* werd opgemaakt door Mr. Claus van den Bossche en „s hertoghen meester”. De rekening verantwoordt een betaling aan deze lieden . . . „doen si quamen tot Breda te sien hoe men soude vesten”. Mr. Claus stierf tijdens de bouw van de muren.

Leiding. De leiding van het werk was in handen van de zo even vermelde ontvangers Rob Janssone en Heinric van der Molen, van zekere

Ludeken, de schepen Henric Evergheer en andere niet met name genoemde schepenen en gezworenen.¹⁸

Steenbakkers. De kunst van het steenbakken heeft men in Brabant niet zo heel vroeg toegepast. De oudste in Nederland gevonden bakstenen dateren van ca. 1163. In Den Bosch kwamen de eerste stenen huizen in het begin der 13e eeuw tot stand. Uit die tijd dateert er nog altijd het huis De Moriaen. In het noorden van ons land wordt de eerste baksteen pas in het midden van de 13e eeuw vermeld. Bij Franeker werd in 1252 een steenoven gebouwd.¹⁹

In Breda bleek het in dit geval nodig om aparte ovens te bouwen voor de aanleg der stedelijke fortificatiën. Deze ovens verrezen in Ginneken en in Attelaken (*Atlaec*) onder Etten. Te Ginneken komt nu nog een pleistocene kleilaag voor in de „kop” van het Ulvenhoutse bos en bij Wolfslaar. Mogelijk heeft de steenoven daar gestaan. Een dito kleilaag bevindt zich onder Attelaken. Iets zuidelijker, op de Bremberg, is nog altijd een steenbakkerij aanwezig.²⁰

In de oven te Ginneken trad Mr. Gielis als steenbakker op. Zijn loon bedroeg 5 groten per duizend stenen en de totale productie beliep 325.000 stenen. Later komt hier als steenbakker voor een Thomas Quatelaar, die echter voor een quantum van 245.000 stenen per duizend stuks een hoger loon ontving: 5 groten en 11 myten. De Ginnekense oven had 2 luchtkanalen of „verlaten”.

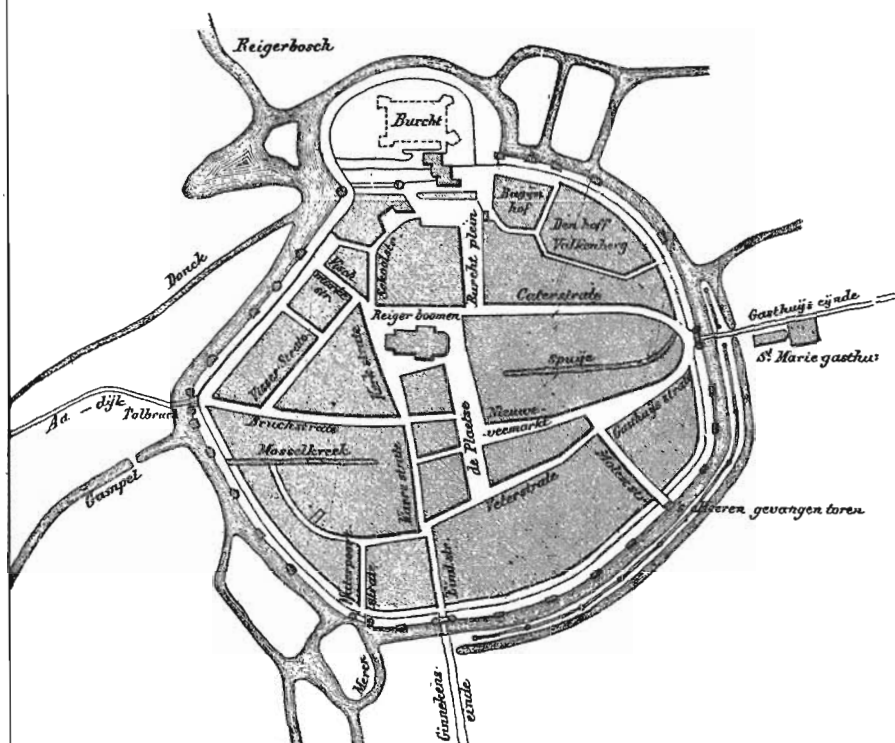
De steenbakkerij te Attelaken lag aan een vaart.²¹ Twee nieuwe ovens werden in 1334 gebouwd. Jan den Timmerman uit Etten bouwde er nog een huis bij. Ook deze ovens hadden twee „verlaten”. De stenen werden hier gebakken door meester Claus van den Bossche.

Fig. 1.

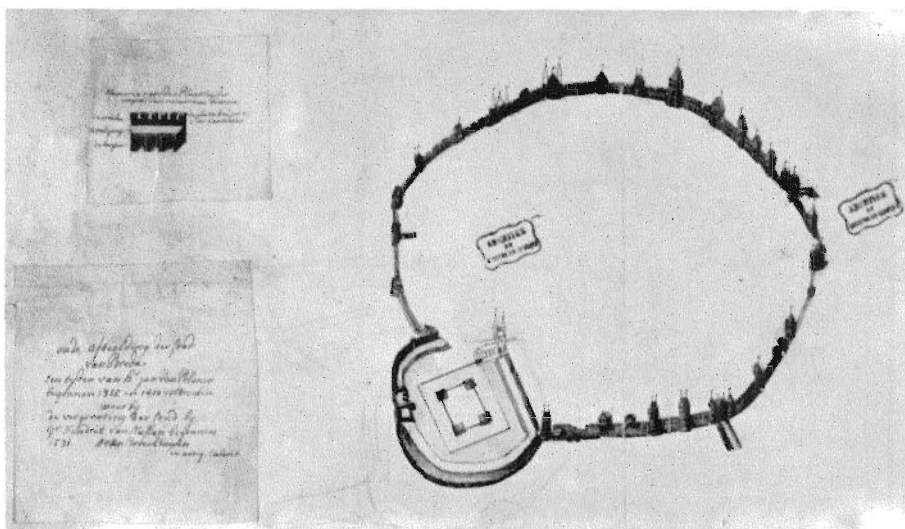
De eerste omwalling van
JAN VAN POLANEN.

1370.

1:10.000.

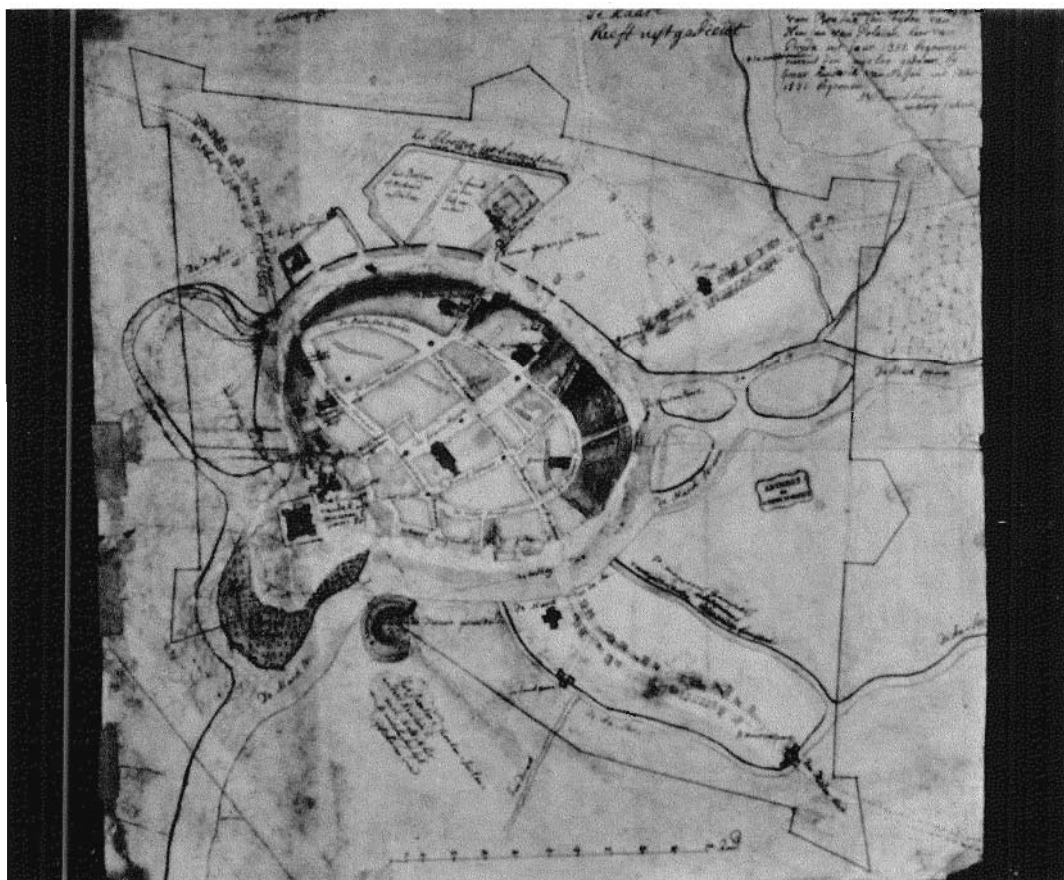

De reconstructie van de middeleeuwse vesting
door G. G. van der Hoeven, 1868.

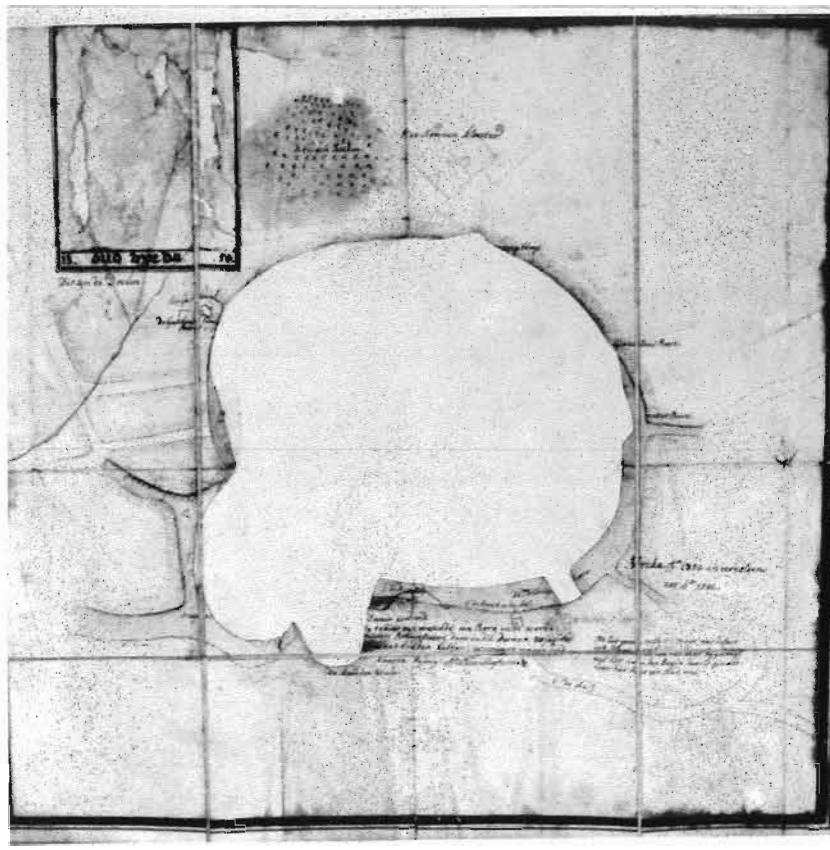
4. Perspectieftekening van de muren en torens der stad door A. van Broekhuysen.
Begin 18e eeuw.

Algemeen Rijksarchief, Brussel.

5. Schets door A. van Broekhuysen van het middeleeuwse Breda (zonder muren en torens) in grote trekken overeenstemmend met afb. 2. Begin 18e eeuw.

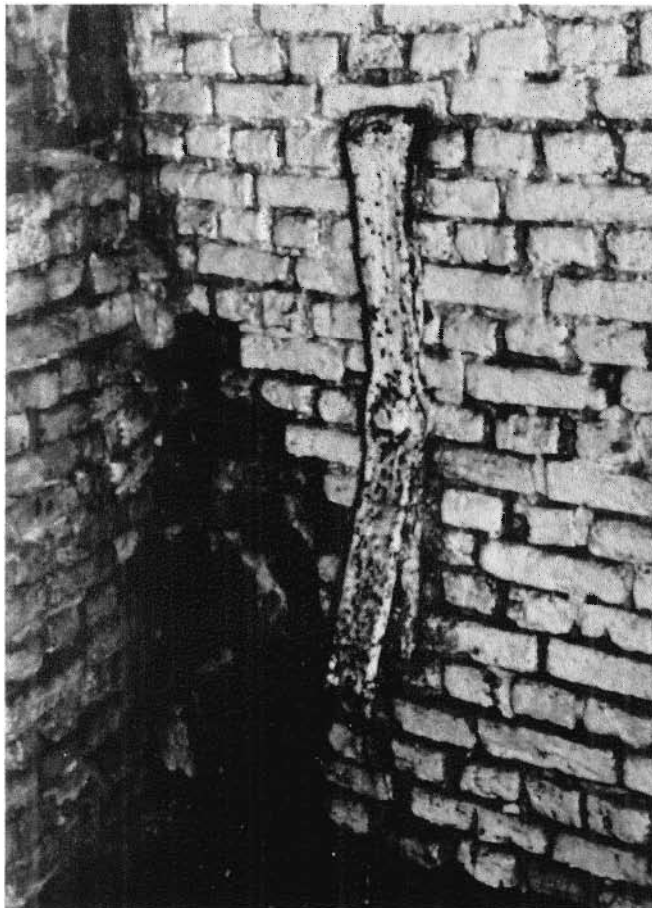
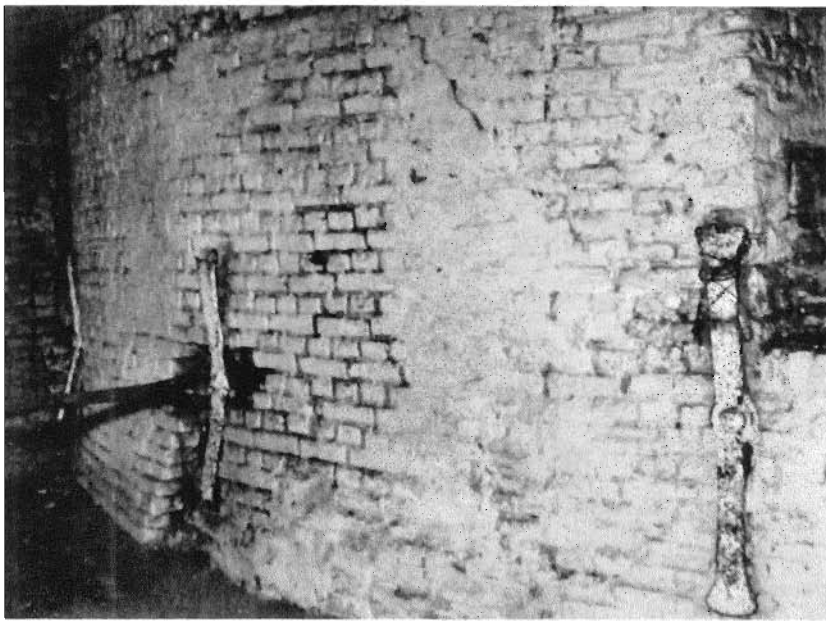
Algemeen Rijksarchief, Brussel.

6. Schets van de omgeving van het middeleeuwse Breda (het middengedeelte uitgeknipt) door A. van Broekhuysen. Begin 18e eeuw.
Rijksarchief, 's-Hertogenbosch.

7. De bebouwing ten Z.O. en ten Z.W. van de middeleeuwse stadskern. Schets door A. van Broekhuysen. Begin 18e eeuw.
Rijksarchief, 's-Hertogenbosch.

8-9. Torengoet van de zuidoelike toren van de Tolbrugpoort
 onder het pand Tolbrugstraat 19 (1953).
 Foto Stramer. Gemeentearchief, Breda.

De muur met toren achter het Hof.

Deze muur werd gezegd te liggen *voer dat water*. Voor dit gedeelte werd heiwerk verricht en een stuk gracht afgedamd. Hieraan werkten zeven personen acht dagen. Ook bleek het nodig tijdens het heien gedurende twaalf nachten water te hopen. In deze muur kwamen ook een of meer torens voor. Jan Veren Laryen sone groef het fundament voor een toren en verzorgde de afdamming. Voor dit werk werden balken aangekocht. In de toren werd blauwe steen toegepast, die in 172 dagen werd verwerkt. Uit Dordrecht liet men wagenschot komen. IJzerwerk voor deuren en vensters leverde Peter van den Water.

Elders in de rekening is nog sprake van het leggen van ribben op *enen* torre en van een betaling aan zekere Corstiaen „dat hi enen torre boven dekke”. Het gebruik van het onbepaalde lidwoord in deze tekst leidt tot de onderstelling, dat in de „hof” muur van meer dan één toren sprake was.

In een der torens bevond zich een „orloge”, waaronder denkkelijk geen uurwerk maar een *horologium* of zonnwijzer moet worden verstaan. In de Nederlanden komen echte uurwerken namelijk nog niet voor in deze periode. Het oudst bekende uurwerk ontmoet men pas in 1377 te Gent.²² In het „orloge” ruimde Jan Lariensone 2 gaten „omme toe te mexen”. Peter van den Water leverde er ijzerwerk, vermoedelijk om de zonnwijzer op te hangen.²³

Alleen met muren kon Breda niet verdedigd worden. Daarom kocht de stad nog oorlogstuig aan, zoals geschut, bogen en „bliden” (= lepelblijden), de uit schoolboekjes bekende werptuigen voor stenen kogels.²⁴

Hertog Jan III van Brabant kwam het gehele werk op Bartholomeusdag (24 aug.) bezoeken. Uit het tijdstip van afhoring van de rekening valt af te leiden dat dit bezoek in 1333 plaatsvond. Het afhoren van de rekening geschiedde namelijk in het kasteel van Tervuren bij Brussel op 24 maart 1334. Namens de stad Breda traden daarbij op de schepenen Willem Lencen en Willem van Wechelen. Als gezworenen werden nog genoemd: Nycholaus Raets, Jo Berys en Jo Tierloet.²⁵

* * *

Na het einde van de strijd met de Hollands-Gelderse coalitie is het in Breda denkkelijk rustig geworden. Misschien is daarom de stenen omwalling niet terstond voltooid. Toen Jan II van Polanen in 1350 de eigendom der heerlijkheid Breda had gekocht liet hij het project der fortificatiën voortzetten. In 1355 gaf hij aan de stad verlof om de accijnsen zonder nadere goedkeuring te verlagen of te verhogen „omme orbaer ende nutschappe der poerte ende sonderlinghe omme die poerte mede te vesten ende starken”.²⁶ Het werk was 18 jaar later blijkbaar nog niet voltooid, want in 1373 verkocht de stad een lijfrente van 4 £ oude groten aan Jan van Polanen’s echtgenote Margriette van der Lippe,²⁷ „overmids onse veste, die wi ghemaect hebben ende noch voert maken willen”. Na ruim tien jaar was men in elk geval tot de Tolbrug genaderd, want de stad nam in 1384 een huis in erfpacht van Godevaert van Loenhout „dat hi leggende hadde neven die Tolbrugghe tusschen dier stat muer op die een side ende tusschen Bout Potters erve op die ander side.”²⁸ Dit gedeelte muur was (aan de stadszijde?) gelegen tegen een 14 voet (= 4,2 m) brede dijk die in de 14e eeuw langs de Mark liep vanaf een dijk bij het kasteel, de „Borchdijke”, naar een toren gelegen tussen Waterpoort en Eindpoort. Over deze waterkering werd tweemaal ’s jaars schouw gevoerd.²⁹ Nog in 1408, 1423 en 1444 werden lijfrenten verkocht omdat de stad met grote schulden bezwaard was wegens de aanleg der werken „die wie gemaect hebben ende noch voert maken willen”.³⁰

Het is aannemelijk dat de stadsmuur in het begin der 15e eeuw geheel voltooid was: in ieder geval in 1410 zoals Van der Hoeven wil. Dat jaar is belangrijk in de stedelijke historie omdat toen de bouw van de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwekerk is begonnen.

Na de voltooiing zal ook de reparatie van de muur veel geld gekost hebben. Rond 1475 deed het stadsbestuur een voorstel aan graaf Engelbrecht II van Nassau inzake de onderhoudskosten. Men stelde zich voor jaarlijks 200 rijns-guldens uit te trekken voor reparatie van muren en geschut (arteleriën).³¹

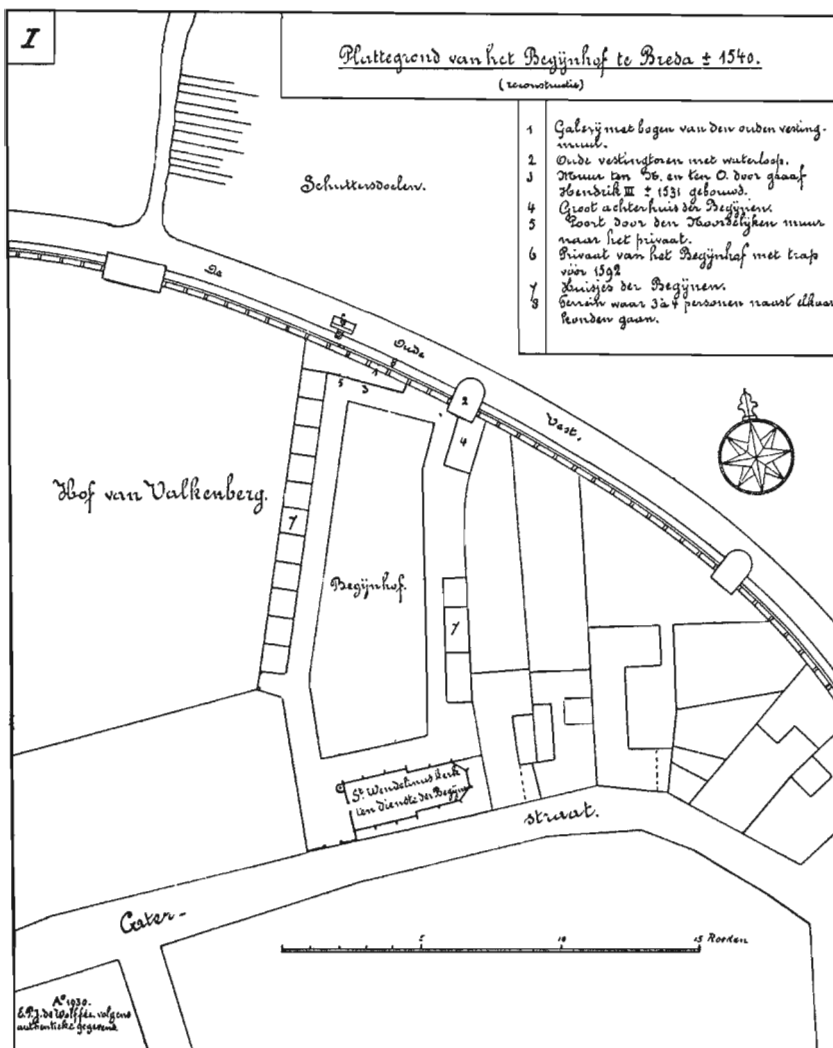
Langs de muur stond van ouds het klooster der Norbertinessen van St. Catharinadal. We ontmoetten het reeds hiervóór bij contracten over een weg langs de stadsvest uit 1308 en 1391. Omstreeks 1490 richtten

priorin en convent zich tot graaf Engelbrecht II van Nassau naar aanleiding van de op hen rustende plicht om de stadsgracht schoon te houden. De roeidrager had zojuist beslag gelegd op een kloosterpaard, omdat bedoelde onderhoudsplicht naar de mening van de stad niet goed was nageleefd. Het klooster verzocht nu ermee te mogen volstaan „dat sy die stat vest souden ruymen soeverre als haer erve reyct aen haer syde”. Ook werd in dit stuk gesproken over de afbraak van huizen, die aan de kant van het klooster op de „vestmueren” gebouwd waren.³²

Al deze details geven reeds een beeld van de middeleeuwse omwalling. Dit wordt nog aangevuld door de stadsgriffier Bartholomeus van den Corput, die rond 1570 de volgende beschrijving gaf van de stadsmuur en torens: „Ende zeggen warachtich te zyn, dat de stadt van Breda van ouden tyden totten Jaere XVe XXXV oft XXXVI toe in begrepen heeft gehadt hooge steenen mueren, poorten en thorens met hooge ende opgaende wallen bynnen en buyten de mueren, ende met breede bogen neffens oft aen de mueren, gelyck men noch ennige vestigien daeraf sien mach, achter den begynhof van Breda, Jae mer hadde dezelve stadt van de Ghinneken poorte aen, tot voorby de oude gasthuys poorte noch cleyn muren met tornkens buyten den opgaenden wal van de hooge thorens en mueren. Also dat de breette van de mueren mette bogen ende wallen buyten ende bynnen van de waterpoort aen totte oude gasthuyspoorte toe, jae totten begyhnhove ende voirder bevonden is te zyn drie roeden, dwelck men noch tot sommige plaetsen zoude mogen demonstreren, dair hen van de gebueren gegoede ter plaetsen voirs. tegens geseeght en hebben, ende is oick daeraf een gemeyn ende openbaer fame ende gesach”.³³

Deze verklaring leert ons het volgende. Breda had in de middeleeuwen hoge stenen muren, poorten en torens; binnen en buiten de muren waren hoge opgaande wallen. Naast of aan de muren bevonden zich brede bogen. Het traject vanaf de Ginnekenpoort tot voorbij de *oude* Gasthuispoort had echter nog „cleynen” muren met torentjes *buiten* de opgaande wallen. Daar was dus sprake van een dubbele versterking met twee parallel lopende grachten zoals ook aanwezig was bij de vesting Grave in de middeleeuwen.³⁴

Dit betekende dat de vestingwerken over dit gedeelte een totale breedte

besloegen van drie roeden, d.i. ca. 17 meter. Op de reconstructie van G. G. van der Hoeven (pag. 8) is een en ander duidelijk weergegeven. Binnen die muren had de stad een oppervlakte van amper 30 ha. De langste middellijn bedroeg nog geen 650 m.

De vestingwerken van de hertog van Brabant en van de Polanen's hebben niet langer dan twee eeuwen dienst gedaan. De nieuwe ontwikkeling in de artillerie maakte een stad met muren kwetsbaar. Betere bescherming tegen aanvallen van buiten boden aarden wallen. De eerste plannen daartoe werden voor Breda reeds opgesteld in 1512 door Merten Thomass. van Ooltgensplaat. Rond 1530 werd echter pas tot de aanleg daarvan besloten door de toenmalige heer van Breda graaf Hendrik III van Nassau. Als geen ander was hij op de hoogte van bouwkundige ontwikkelingen in Europa, tot in Italië en Spanje toe. Als raadsman van keizer Karel V had hij het hele gebied vanaf de Middellandse Zee tot de Noordzee doorkruist.³⁵

De aanleg van de wallen was in enkele jaren voltooid. Achtereenvolgens kwamen gereed de Bossche poort of Gasthuiseindse Poort in 1537, de Ginnekenpoort in 1538 en de Haagpoort in 1546. De stad strekte zich in totaal uit over een gebied dat begrensd wordt door de in 1880 gegraven singels.³⁶

Na de voltooiing van dit grootse werk werden de 14e eeuwse stenen muren en poorten overbodig. Reeds tijdens de aanleg van de wallen waren puin en andere materialen van de oude vesting verwerkt in de nieuwe uitleg. De stadsrekeningen van 1537 en 1538 geven een goed beeld van het grote sloopwerk, waarvan de leiding bij de beide burgemeesters berustte. Tal van ongeschoolde arbeiders namen er aan deel tegen een dagloon, dat aanvankelijk $2\frac{1}{2}$, later 3 stuivers bedroeg. Aan het slopen van de muur achter het huis van de Vrouwe van Diemen werd door een wisselend getal van 18 tot 37 gezellen gedurende 758 mandagen in totaal gewerkt. Ook werd de weg tussen de Gasthuispoort en de Ginnekenpoort afgegraven. Daaraan arbeidden 29 gezellen gedurende 114 dagen. De muur naast het huis van de burgemeester aan de Eindpoort namen 20 à 30 gezellen gedurende 404 dagen onderhanden.

Aan een muur en een toren tegen het „oude klooster” (Catharinadal)

werkten 16 gezellen 73½ dag. De uitbetaling daarvoor geschiedde op 15 september 1537. Een week later was een muur aan de Gasthuispoort afgebroken. 16 gezellen waren daar 49 dagen mee bezig. Voor de sloping der Lombard- of Eindpoort werd 20 november 1537 een aanbesteding gehouden. Zij werd *te gronde* afgebroken. Er kwamen 897.000 stenen af, die voor 2 stuiver 3 ort per duizend stuks werden schoongemaakt. Het materiaal werd gebruikt in de nieuwe Ginnekenpoort aan het einde van de Ginnekenstraat. We lezen nog dat de oude stadspoort een „cleynder voerpoerte” bezat.

Op 2 januari 1538 was men met het gigantisch sloopwerk gearriveerd achter de Catharinastraat. Daar stond een toren achter het huis van de weduwe van Adriaen Jacop Meeuss. Deze werd gesloopt en de muur tussen die toren en de Gasthuispoort werd omver geworpen en afgebroken. Dit object leverde 494.000 stenen op. Op 10 maart bleken tussen genoemde toren en het Begijnhof 28.000 stenen te zijn vrijgekomen. De talrijke uitgavenposten die hierna nog volgen, leveren voor de periode 11 augustus tot 21 oktober 1538 nog 108.200 stenen op. Voor 1539 komen we uit dezelfde rekening nog tot het cijfer 270.000.³⁷

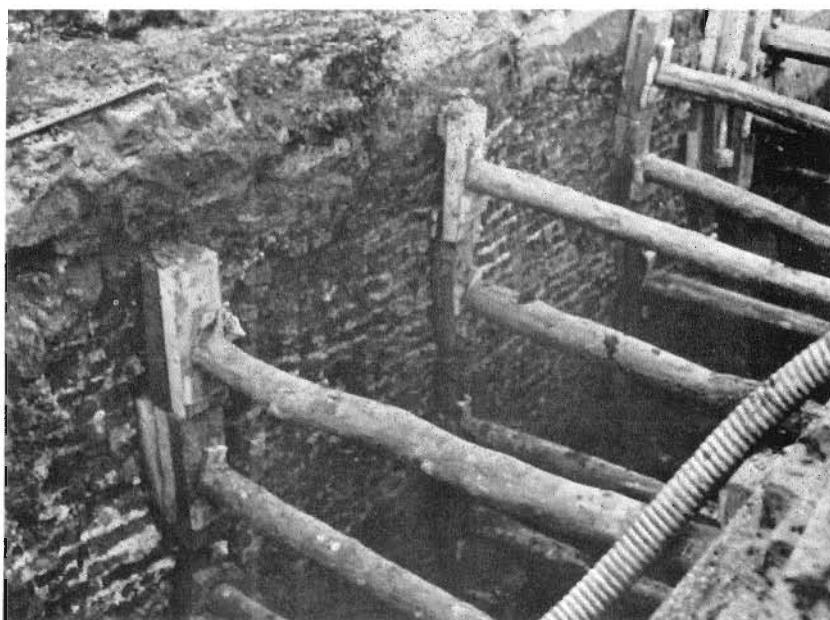
De ondergrond van de stadsmuur werd door de stad bij bestaande straten getrokken dan wel aan particulieren op cijns afgestaan.³⁸ Deze uitgifte had ook nog in de 17e eeuw plaats. Zo werd in 1681 „ter betimmering” uitgegeven een erf langs de oude stadsgracht ten zuiden van de oude Gasthuispoort, waarvoor altijd nog een brug lag. Een opmeting door de landmeter C. Verhoff (afb. 15) leert ons, dat er palissaden langs de gracht aan de westzijde stonden. Bij de brug bevond zich een trap. Links op de kaart was toen de brouwerij „Den Hengst” gesitueerd en rechts (= ten oosten van de gracht) de brouwerij „De Drie Hoefijzers”. Ter plaatse van „Den Hengst” bevindt zich nu de meubelzaak van Jan Hendriks (Boschstraat 1). Op de plaats van de andere brouwerij loopt sedert 1963 de Kennedylaan. Na de gronduitgifte van 1681 is hier een straat ontstaan, die naar het huis van Geerit Konincx „de Vlaszak” genoemd werd.³⁹ Uit de middeleeuwse vesting werden enkele torens nog gehandhaafd. De bekendste was de Gevangentoren aan de Molenstraat. Deze werd in 1828 gesloopt.

Afbeeldingen van de Middeleeuwse vestingwerken.

Van het middeleeuwse Breda bestaan maar weinig betrouwbare plattegronden. De produktieve kaartmaker Jacob van Deventer, die tal van Nederlandse steden in kaart heeft gebracht, heeft Breda wel getekend, maar de kaart is verloren gegaan. Onze stad komt evenmin voor in het stedenboek van Braun en Hogenberg. De stedebeschrijving van Guicciardini bevat pas in de 12° editie van 1634 een kaartje van Breda. Daarop wordt de situatie omstreeks 1630 weergegeven.⁴⁰ Het oudste materiaal waarop we kunnen steunen zijn vijf in het begin der 18e eeuw door A. van Broekhuysen vervaardigde schetsen naar een thans verloren kopie van een middeleeuwse stadsplattegrond, die in de tijd van de griffier Jan van Vliet nog op het stadhuis hing en door deze werd geauthentiseerd.⁴¹ Op die plattegrond steunt ook de kaart van B.F.I(mmink), die in het bekende werk van Van Goor (1744) voorkomt met bijschrift: „Breda, zoo als die Stadt in het Jaar 1350 door Jan van Polanen, met muuren en Wallen omringt is”.⁴² Deze kaart bij Van Goor bevat nogal wat onjuistheden. Zo geeft de Imminkkaart de St. Annastraat, terwijl die straat pas in 1517 is aangelegd. Of de stadskraan bij de Vismarkt al in 1350 bestond is onzeker. De oudste vermelding dateert nl. van 1397. Van het klooster der Zwarte zusters aan de Molenstraat ontbreekt in Breda tot dusver ieder spoor vóór 1500. Het heeft zeker niet in 1350 bestaan. Zo is het dubieus op deze kaart af te gaan voor de kennis omtrent het middeleeuws vestingstelsel.

Of dit ook geldt voor een andere plaat bij Van Goor is niet zeker. Het betreft een fraaie perspectieftekening van P. de Swart uit 1739, die ook gegraveerd werd door B. F. Immink en als ondertitel draagt: „Breda zoo als die Stadt zich vertoonde omtrent het Jaar 1500”.⁴³

De tekening geeft een beeld van het grootste deel der oude binnenstad met de Onze-Lieve-Vrouwe Kerk, het Begijnhof (op de oude plaats), de St. Wendelinuskapel, de St. Janskapel en het klooster Catharinadal. Verder ziet men vanaf de Gasthuispoort de stadsmuren tot aan de „Nonnenbrug” op het eind van de Molenstraat. De toren van de Grote Kerk, die op deze prent in zijn geheel voorkomt, werd in 1509

10 - 11. Gedeelte van de 14e eeuwse stadsmuur aan de Haven, bij aanleg van een riolering te voorschijn gekomen in 1953.
 Foto Stramer. Gemeentearchief, Breda.

13. De binnenkant van de westelijke torenvoet van de Eindpoort, 1963.

Foto B. van Gils.

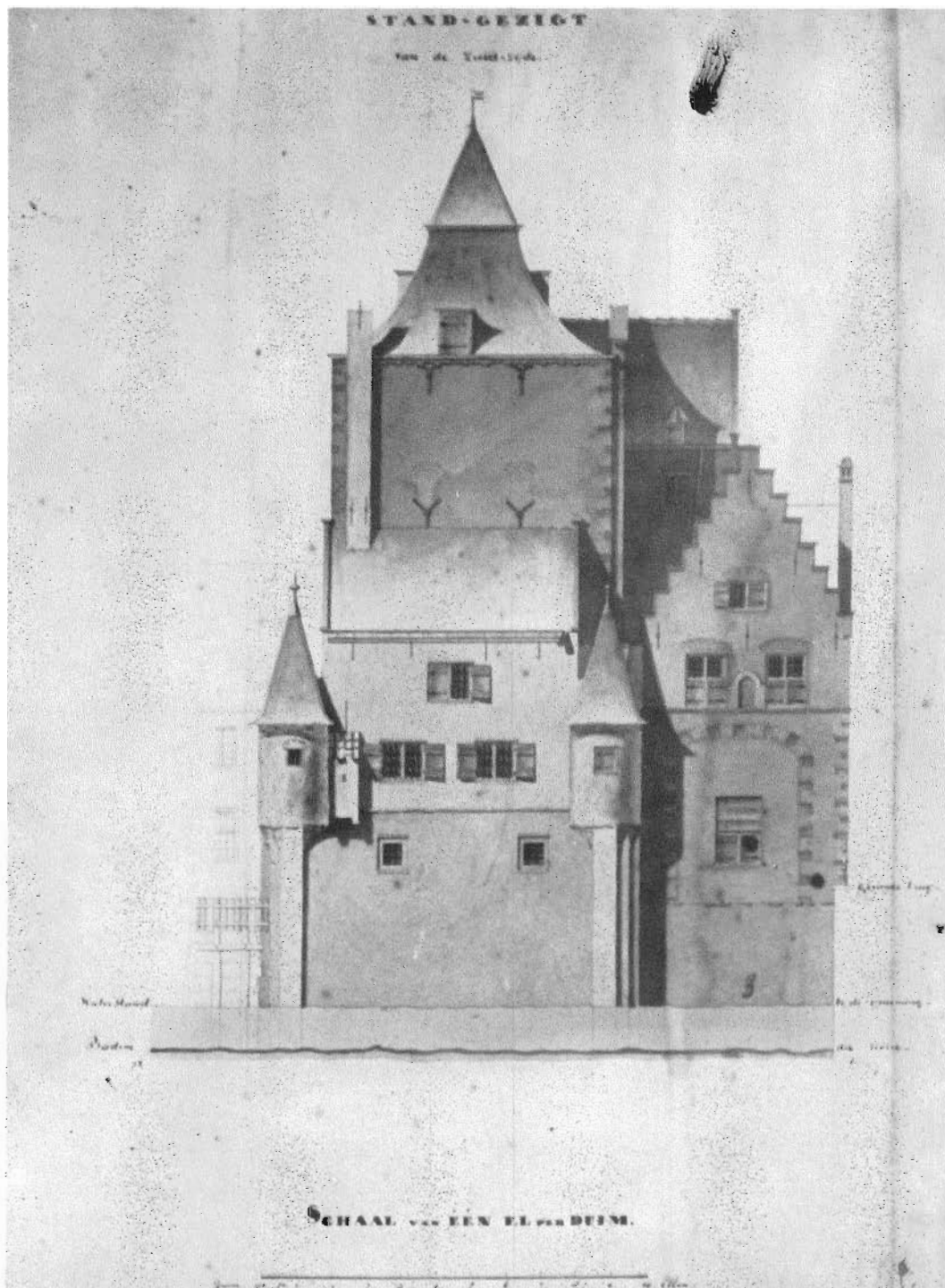
Gemeentearchief, Breda.

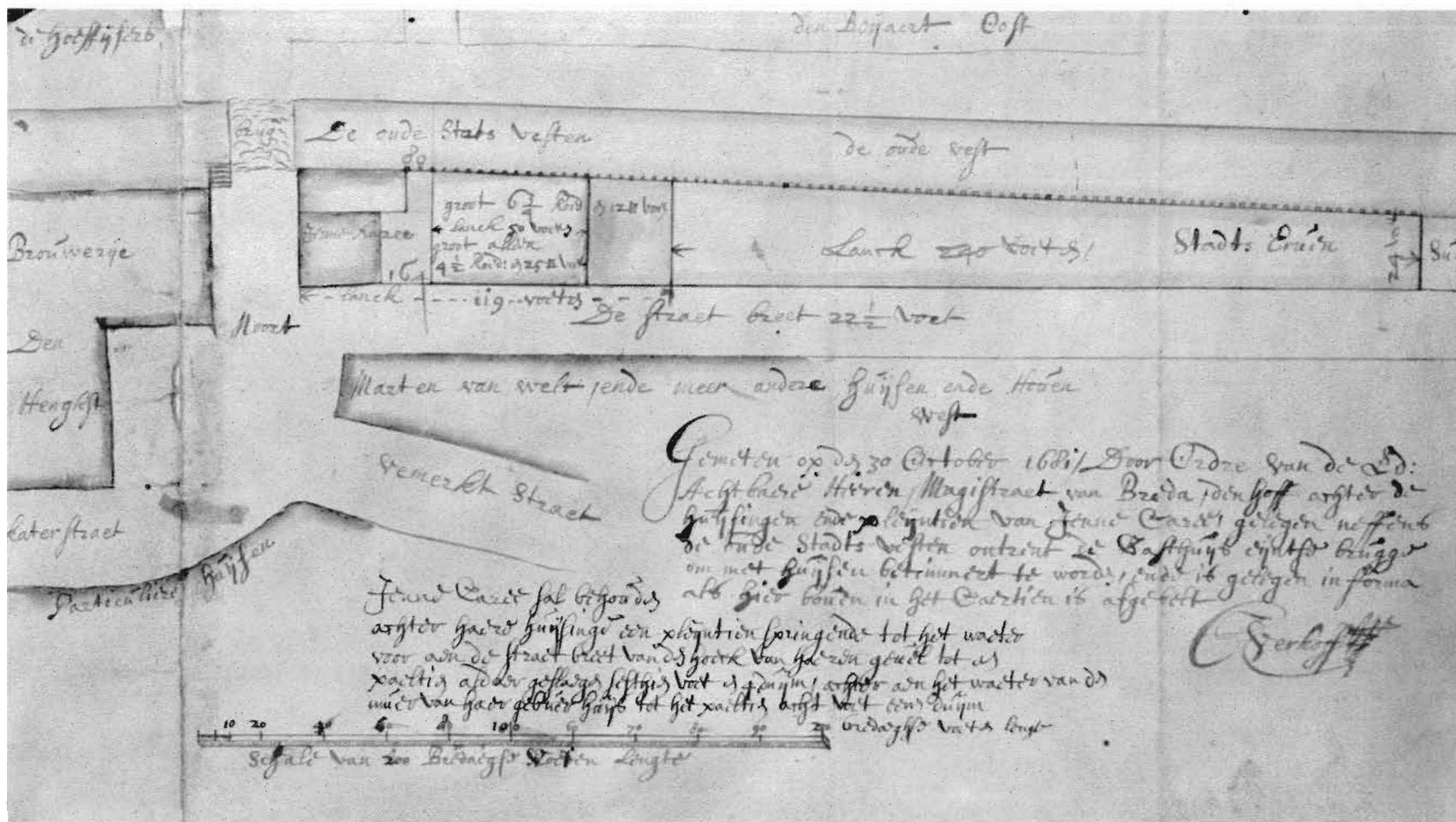
12. De opgraving van de westelijke torenvoet van de Eind- of Lombardpoort op de hoek Ginnekenstraat/Karnemelkstraat, juni 1963. Op de achtergrond de in 1967 gesloopte kerk en pastorie van de parochie van O.L.V. Hemelvaart.

Foto B. van Gils.

Gemeentearchief, Breda.

14. De Gevangentoren op de hoek Molenstraat/Oude Vest in 1828. Opmetingstekening door de stadsarchitect Koelewijn de Geus. Afgebroken in 1828.
Foto Th. van Groesen. Stedelijk Museum, Breda.

15. Opmeting door de landmeter C. Verhoff van het erf langs de middeleeuwse stadsgracht ten zuiden van de voormalige Gasthuispoort, 1681.

Gemeentearchief, Breda.

voltooid. De in 1526 gereedgekomen kooromgang van die kerk ontbreekt nog op de tekening. De kerk van Catharinadal, in 1501 gebouwd, is eveneens afgebeeld. Derhalve kan de plaat gedateerd worden tussen 1509 en 1526.

Het is niet meer na te gaan waarop de tekening teruggaat, maar zij bevat zo veel betrouwbare details, dat zij niet voor een fantasiestuk gehouden mag worden. Tussen Gasthuis- en Nonnenpoort bevinden zich twee vierkante en drie ronde torentjes op onregelmatige afstanden. Van der Hoeven tekent in zijn reconstructie van 1868 in dit gedeelte slechts drie gelijkvormige torentjes.

Op de vijf zo even vermelde schetsen van A. van Broekhuysen is het volgende te zien:

No. 1 (afb. 2). Het stadsplan van Breda, zoals dit tot op heden in hoofdzaak bewaard is gebleven. Tussen de Gasthuispoort en de Nonnenpoort heeft de kaart niet minder dan drie vierkante torens en vier kleine ronde torentjes. Het Begijnhof wordt gesitueerd ten oosten van de ingang van het kasteel. In de rest der omwalling bevinden zich nog tenminste 22 torens. Ten noorden van het buiten de muren gelegen klooster van Catharinadal wordt het „Mostaerdveldeken” getekend. Opmerkelijk is, dat een deel der stedelijke bebouwing buiten de hier genoemde muren eveneens van een (deels natuurlijke) versterking was voorzien. Deze schets van de middeleeuwse kaart toont ons, dat de Haagdijk, die begrensd was door de riviertjes de Gampel en de Donk, aan de zuid-oostzijde werd afgesloten door de St. Maartenspoort en aan de zuid-westzijde door de Donkpoort.

Het kasteel wordt getekend met vier hoektorens. Achter het kasteel en achter het (latere) Valkenberg zijn twee rondelen aangeduid, die herinneringen oproepen aan de in de hertogelijke rekening van 1333 vermelde rondelen. Het Gasthuis buiten de Gasthuispoort is door een gracht omgeven. Verder ziet men buiten de muren nog het Gasthuiseinde en het Ginnekenseinde met St. Joostkapel. Buiten het kasteel vindt men het Kraaienbos, het overblijfsel van het slot der Denen en het Keukenwiel.

No. 2 (afb. 4) is een fraaie perspectieftekening van de muren en torens

rond de hele middeleeuwse stad. In de hoek van deze schets is ter „Memorie van den Plaetsnijder wegens den muur van binnen” een stuk stadsmuur getekend met kantelen, walgang en bogen. De kerk van het Begijnhof is ook in perspectief getekend. De plattegrond van het kasteel is zoals op de vorige schets. Binnen de muren staan geen huizen of straten getekend. Evenmin komen de drie „Einden” op de prent voor. Achter op dit stuk staat: „Dese kaart is geauthentiseert op het Stadhuys door Griffier Van Vliet, daarom door de bijlagen niet verbeterd, maar moet so als daar staat getrouw gecopieert worde sonder meer of min”. No. 3 (afb. 5) is een slordige schets, die in veel opzichten overeenstemt met tekening no. 1. Erboven staat: „de kaart heeft uytgedient”. Men ziet er het klooster van de Zwarte zusters en de St. Annastraat op. Bij de St. Maartenspoort is ook hier de Fellen Oord getekend. Muren en poorten komen op deze schets niet voor.

No. 4 (afb. 6). Van deze schets is het middengedeelte ter grootte van de huidige binnenstad weggeknipt. Men ziet alleen iets van de periferie, o.a. het „eiland” van de Haagdijk. Daarnaast staat: „... Deenen gewoond ... te dier tijt wesende een Borg ende worde ... heeten Bruynsteene daer in die Deenen 30 jaeren . . onthouden hebben. Gecopieert na een oud kaarte bij mij A: van Broekhuysen, 1720 ²/₆”.

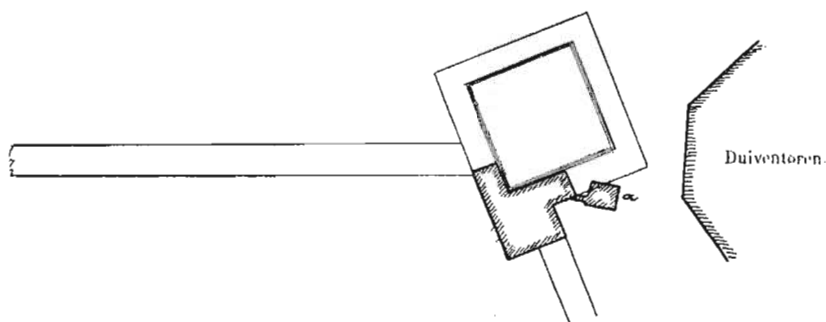
No. 5 (afb. 7). De schets geeft alleen bebouwing ten Z.O. en Z.W. van de kern, derhalve Ginnekenseinde en Haagdijk. In beide straten zijn de huizen getekend. Ook komen er de St. Joostkapel op voor en de volgende stadspoorten: Tolbrugpoort, Waterpoort, Ginnekenpoort en Kloosterpoort.

Een en ander vormt onmisbaar en kostbaar materiaal voor de kennis der middeleeuwse versterkingen en de stoffering van onze stad.^{43a}

De 16e eeuwse plattegrond der vesting Breda door de Italiaanse vestingbouwkundige Francesco de Marchi biedt ons voor de middeleeuwse situatie geen opheldering.⁴⁴ Zij vertoont de vesting zoals zij er rond 1560 uitgezien moet hebben. Behalve bastions bij de drie stadspoorten zijn er nog versterkingen bij de Grote Inundatiesluis, tussen Haagpoort en Kasteel, op de twee hoeken van het Kasteel en tussen Kasteel en Bosschepoort. Op het lange traject tussen die poort en de

Ginnekenpoort bevonden zich *twee* bolwerken. Een dier bolwerken, het latere bastion Martini, is nog terug te vinden in het grasveld van het Chasséterrein op luchtfoto's uit 1923 en 1937.⁴⁵

Tot zover de uit het verdere verleden overgeleverde plattegronden. In onze eeuw hebben twee deskundigen zich nog aan een reconstructie van de middeleeuwse situatie gewaagd. De eerste van hen was Th. Roest van Limburg, die in 1904 een geschiedenis van het kasteel te Breda publiceerde. Daarin gaf hij een reconstructie van de walmuur van het kasteel met twee torens, tussen de westelijke hoek van de „dikke muur” in het voorgebouw van het kasteel en het punt waarop later de Duiventoren gebouwd werd. De betrokken muur, die tevens de stad beschermde, zou deel hebben uitgemaakt van de omwalling van het kasteel door graaf Jan IV van Nassau in 1462.⁴⁶

Toren en muur gevonden ten Z. van het Kasteelterrein, 1903.

De tweede deskundige hield zich met de eigenlijke stadsmuur bezig. Het was E. P. J. de Wolf, die de torens en muren achter het Begijnhof op een reconstructietekening weergaf. Hij gaf de toestand aan op dit terrein rond 1540. Tussen Gasthuispoort en Valkenberg ziet men de loop van de stadsgracht en drie torens: één rechthoekige en twee halfronde. Een van deze laatste huisvestte de brouwerij en de bakkerij der Begijnen en lag achter hun Groot Achterhuis. De andere lag tussen het Hof en de stadspoort. Waarschijnlijk is dit het punt in de omwalling, dat hiervoor werd aangeduid als „achter Adriaen Jacop Meeuss. weduwe”. De rechthoekige toren bevond zich achter het Valkenberg. Een kaart van De Wolf van de toestand rond 1600 toont deze torens niet meer. Eén er van was namelijk wederrechtelijk afgebroken door de gouverneur der vesting Charles de Heraugières, buurman van het Begijnhof. Hij woonde in het huidige pand Catharinastraat 91.

De Wolf geeft op die kaart wel een op Van Broekhuysen teruggaand binnenaanzicht van een gedeelte der stadsmuur, dat zich tot het eind van de 16e eeuw nog achter het Begijnhof bevond. Bij de plaatsbepaling van het Hof in 1535 was blijkbaar precies het gedeelte van het Valkenberg ingenomen tussen die stadsmuur en de Wendelinuskapel.⁴⁷

Opgravingen.

In Breda is tot op heden maar zelden bewust archeologisch stadskernonderzoek verricht. We signaleren wel voor het eerst bodemkundige verkenningen in de jaren 1863/1864, toen met de aanleg van een moderne riolering in de binnenstad werd begonnen. Dit geschiedde naar ontwerp van een raadscommissie, waarin o.a. de kapitein-ingenieur G. G. van der Hoeven zitting had. Tot dit project behoorde de overwelfing van de Oude Vest over een lengte van 190 m, die in 1863 en 1864 plaatsvond. De rest van deze riolering werd pas in 1868 voltooid.

Van der Hoeven vermeldt in een voortreffelijk artikel over dit grootse project dat de binnenstad van Breda op een heuvel van 5 m hoogte lag. De Mark was daarnaast het laagste punt. In losse aardlagen vond men bij de rioolwerken nog gagel en elzen, klaterpeppels en zwerfstruiken. De bodem der stad, die geen grint of keien bevatte, bestond uit

Kempens zand met lagen moerassige grond bij de rivier. De auteur deelt ook nog mede dat de fundering werd gevonden van torens, poorten en muren, maar helaas is hiervan geen nadere beschrijving geleverd.⁴⁸

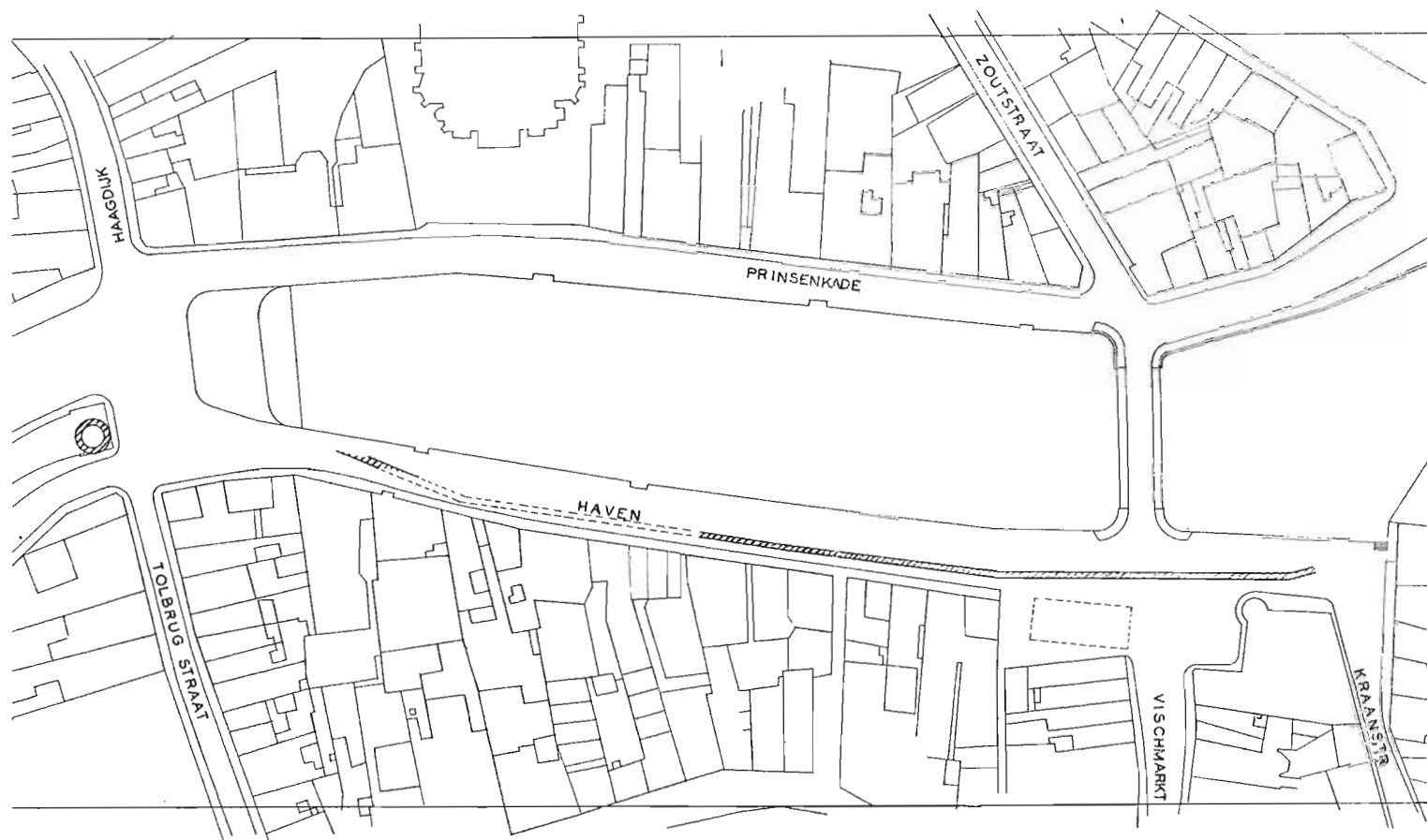
Het tweede ons bekende archeologisch onderzoek geschiedde rond 1903 op de zuidzijde van het kasteelterrein. Het leverde Roest van Limburg materiaal voor zijn hiervoor al gesignaleerde reconstructie op. De vestingbouwkundige W. H. Schukking zocht omstreeks 1927 op het westelijk kasteelterrein naar de juiste plaats der vierkante torens uit de tijd van Jan van Polanen.⁴⁹

Bij een grootscheepse vernieuwing der riolering omstreeks 1953 kwam aan de Haven de fundering van een groot gedeelte stadsmuur bloot te liggen. De registratie beperkte zich destijds tot het maken van een simpele opmeting en foto's. Wel bleek deze muur goed aan te sluiten bij de torenvoet van de zuidelijke toren van de oude Tolbrugpoort, die zich nog altijd bevindt in de kelder van het pand Tolbrugstraat 19.⁵⁰

Een doelgerichte archeologische opgraving vond in oktober 1958 plaats op het terrein aan de Beyerd, ter plaatse van de middeleeuwse kapel van het Gasthuis. Het resultaat was bevredigend, want er bleek uit, dat hier een laat-13e eeuwse romaanse kapel had gestaan, rechthoekig van vorm met een triomfboog en rechthoekige koorsluiting.⁵¹ Het grondoppervlak mat 8 x 18 m en het koor had een afmeting van 5 x 6 m. Ook een latere vergroting van dit eenvoudig bedehuis kon nauwkeurig worden opgenomen. Verder kwamen veel geraamten en andere grafresten tevoorschijn.

In 1959 vond de dienst Openbare Werken aan de Vlaszak een klein gedeelte van een oude stadsmuur. Deze vondst bleek inpasbaar in de straks te behandelen grote vondst van 1976.⁵²

Na de afbraak van huizen op de hoek van de Karnemelkstraat en de Ginnekenstraat was er in juni 1963 gelegenheid om de westelijke torenvoet van de middeleeuwse Eind- of Lombardpoort op te sporen. In een periode van een week werd onder leiding van de heer Krijgsman van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek de complete torenvoet gevonden. Deze bestond uit rode baksteen formaat 0.27 x 0.13 x 0.07 m, waarin enkele geglazuurde stenen. In de toren kwamen bulsemgaten voor, bestemd om het dwarshout van een steiger in de muur

Zuidelijke torenvoet van de Tolbrugpoort en in 1953 gevonden resten van een stadsmuur aan de Haven.

Tekening Openbare Werken, Breda.

te bevestigen. De middellijn van de torenvoet bedroeg 7.30 m en de muurdikte was 2.00 à 2.30 m. Naast de toren bevond zich een waterput.⁵³

In dezelfde tijd werd bij het slopen van panden in de Karnemelkstraat ter hoogte van het perceel no. 11 de fundering van de in 1703 gesloopte Stads Poedertoren blootgelegd en opgemeten. Het was een lang geconserveerde rest van de 14e eeuwse omwalling.⁵⁴

Tot zover reikte in 1975 de archeologische kennis van de bodem van de middeleeuwse stadskern. Een belangrijke verbetering van onze wetenschap daaromtrent bracht de opgraving van februari en maart 1976, ter plaatse van de Gasthuispoort op de hoek Boschstraat/Vee-marktstraat/Vlaszak. Voor het verloop en de resultaten daarvan verwijst ik naar het opstel van de heer Moelands.⁵⁵

februari 1978.

AANTEKENINGEN

- ¹ F. F. X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda I* (Herdruk, Schiedam, 1976), 27, 33, 34, 47.
- ² A. G. Kleijn, *Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda* (Breda, 1861), 86-87.
- ³ F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda I* (Utrecht, 1956), no. 33.
- ⁴ *Rechtsbronnen Breda I* no. 39 (1267), 43 (1269 en 58 (1280).
- ⁵ GAB, Collectie Kleijn no. 6.
- ⁶ G. C. A. Juten, „De Heeren van Breda. II. Raso van Gaveren, 1290-1306”, *Taxandria XXXII* (1925), 107-114; F. F. X. Cerutti, *Over de vorming der stad Breda en het Bredase stadsrecht*. (Doctoraalscriptie Nijmegen, 1936). p. 52. Te 's Hertogenbosch werd zeker ook een weg- en dijkgeld geheven, dat in 1463 werd verpacht voor 500 oude schilden per jaar. - Mededeling van Drs. A. C. M. Kappelhof te 's Hertogenbosch; Zie voorts nog over het weggeld *Geschiedenis van Breda I* 52 en 102.
- ⁷ A. Erens, *De Oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout* (1931) no. 30; *Rechtsbronnen Breda I* no. 96.
- ⁸ *Middelnederlandsch Woordenboek II* ('s-Gravenhage, 1889), 2089.
„Graft” komt ook in de betekenis van *wal* voor in een akte van 1521 in GAB, R Breda 428, f 230v, waar sprake is van zoden steken om een „graft” die samen met een „hole” een heining vormt, te onderhouden.
- ⁹ Erens, *Oorkonden Catharinadal* no. 155 dd. 1391 sept. 7.
- ¹⁰ *Rechtsbronnen Breda I* p. LIII.
- ¹¹ P. Avonds en H. M. Brokken, „Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict”, *Varia Historica Brabantica IV* (1975), 69 e.v.
- ^{11a} F. A. Brekelmans, „Het ontstaan van Steenberghe als stad”, *Uit Stad en Land van Steenberghe* (Steenbergen, 1958), 30. De hertog spreekt in 1331 van *onser poert van Steenberghe*.
- ¹² ARA Brussel, Weense Charters 512 d en 512 e. De inkomstzijde werd door Cerutti gepubliceerd in *Rechtsbronnen Breda I* no. 154.
- ¹³ De lombarden waren leden van uit Italië afkomstige families, die op onderpand van roerend goed geld leenden. Te Breda komen ze reeds in 1308 voor. Hun rechtspositie is te Breda in 1368 geregeld. Zie *Rechtsbronnen Breda I* no. 250 en *Geschiedenis van Breda I*, 120 en 229.
- ¹⁴ *Item doe men den irsten steen lechde van der veste aent Ghasthus droechmen overeen Rob, Ludeken, Henrick van der Molen ende Henric Evergheer, dat men leechde daer onder XXVII d.gr.*
- ¹⁵ *Item Ja. Ysaac van XXXX waghen calx van der wintmolen te voren aen die veste, den waghen omme 1 est. . maken XIII d.gr.* - Het is denkbaar dat de kalk per schip werd aangevoerd tot aan het einde der Molenstraat en vandaar verder per wagen.
- ¹⁶ *Van den fundamente op die veste te graven aent Ghasthus.
3 winvaet tot cupen ende tot enen boghe
omme hout tenen boghe
omme hout daer men trappen af maecte, op die veste te gaen
omme yser daertoe ende ten boghe.*
- ¹⁷ P. Placidus, „Rechtsgeding van het Begijnhof in de 16de - 17de eeuw”, *Historisch Tijdschrift XVI* (1937), fig. II.
- ¹⁸ Een Henric Evergheer komt reeds te Breda als schepen voor in 1286 en 1291. - J. M. F. IJsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda* (Breda,

- 1966) regist no. 4 en Erens, *Oorkonden Catharinadal* no. 17 (p. 36).
- ¹⁹ Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen, 1961), 16, 111, 124, 168; W. J. A. Arntz, „De Middeleeuwse baksteen”, *Bulletin K.N.O.B.* LXX (1971), 98-103.
- ²⁰ *Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50.000. Toelichting bij kaartblad 50 West, Breda*, (Wageningen, 1964), blz. 7 en de kaart.
- ²¹ Deze vaart was toen vermoedelijk pas gegraven - *Rechtsbronnen Breda II* no. 152.
- ²² K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen I* (Leiden, 1890), 617.
- ²³ De rekening vermeldt hierover: *Item Jan Lariensone van II gaet int orloge te rumen (schoonmaken?) omme toe te mexen XII gr.* „Toemexen” moet hier dichtmetselen betekenen.
- ²⁴ *Item heren Jannen van Brucel, boghen mede te coopen bi beheit van miin heren Gylise van Busgheym ende geschut. Item heren Jannen van Brucel, dat hi voer omme hout ten bliden te houwen ende tot Breda te brenghen.*
- ²⁵ Een Jan Tierlout komt zonder functie voor in 1357, 1359 en 1370 en als schepen nog in 1377. - Erens, *Catharinadal*, 84, 85, 86, 89, 90, 91 en 114.
- ²⁶ *Rechtsbronnen Breda I* no. 212.
- ²⁷ *Rechtsbronnen Breda I* no. 256.
- ²⁸ *Rechtsbronnen Breda I* no. 272.
- ²⁹ GAB, H 2, blz. 13; W. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen der stad Breda* (Werken O.V.R. I no. 14) 's-Gravenhage, 1892, 20.
- ³⁰ *Geschiedenis van Breda I*, 189 noot 3.
- ³¹ *Rechtsbronnen Breda II* no. 819.
- ³² Archief Klooster Catharinadal Oosterhout, Bundels losse stukken II no. 13.
- ³³ GAB, Collectie Havermans 10 f. 258-261, G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda* (Breda, 1868), 9.
- ³⁴ *Francesco de Marchi 1504-1577. Italiaans vestingbouwkundige in Spaanse dienst en de Nederlandse vestingen.* 12 reproducties met toelichting door L. J. Spanjaardt Speckman (kaart 148). Bijlage bij het jaarverslag 1971 van de Stichting Menno van Coehoorn.
- ³⁵ Van der Hoeven, *Vesting Breda*, 15-16.
- ³⁶ *Ibidem*, 17.
- ³⁷ GAB, H 1519, jaar 1537 f. 57-59; Jaar 1537/38, f. 109-111, jaar 1539 f. 192v-193v.
- ³⁸ Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744), 49.
- ³⁹ GAB, H 725c; H 1925c f. 122v.
- ⁴⁰ B. van 't Hoff „Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden”, *Nederlands Archievenblad* XLIX (1941-1943), 67. Het kaartje berust in GAB, Topografisch-Historische atlas 1962-245.
- ⁴¹ F. A. Brekelmans, „De stedelijke ontwikkeling van Breda”, *Bulletin K.N.O.B.* LXVIII (1969), 56.
- ⁴² Van Goor, *Beschrijving*, 48 A.
- ⁴³ Van Goor, *Beschrijving*, 48.
- ^{43a} Foto's van de kaarten van Van Broekhuysen in GAB, Topografisch-Historische atlas 1945-446 t/m 448, 1959 - 267 t/m 269 en 1976 - 317 en 318. De originelen berusten in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Cartes et plans manuscrits no. 2485-2487 en in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch. De 5 schetsen behoren bij een nimmer gepubliceerde lijvige manuscriptgeschiedenis van stad en baronie, welke berust in de Collectie Cuypers van Velthoven in laatstgemeld rijksarchief.

- ⁴⁴ Zie aantekening 34. De plattegrond van Breda is genummerd 113. Ook afgebeeld in G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der Vesting Breda* (fotografische herdruk, 1974), tussen pag. 19 en 20.
- ⁴⁵ *Geschiedenis van Breda* I, afb. 41, *Breda, Tijdschrift van Bredanaars voor Bredanaars* no. 3 (1978) p. 4 van de omslag.
- ⁴⁶ Th. Roest van Limburg, *Het Kasteel van Breda* (Schiedam, 1904), 213; de situatie van het poortgebouw bij T. Stegenga, „De restauratie van het kasteel van Breda”, *Technisch IGB* no. 51 (1951), 12.
- ⁴⁷ Placidus, *Rechtsgeding*, 113 fig. I en 120 fig. II. Zie ook de suggestie van een muurtoren achter het Begijnhof bij Jan Verheyen, *Middeleeuwse Nederlandse Kloosters* (Heemschutserie no. 51), 71.
De reconstructie van de oude verdedigingsmuur van Jan van Polanen ook bij Stegenga, *Restauratie Kasteel*, 18.
- ⁴⁸ G. G. van der Hoeven, „De verbetering der bestratingen van Breda” *Tijdschrift Koninklijk Instituut van Ingenieurs* 1869-1870, 20.
- ⁴⁹ Roest van Limburg, *Kasteel van Breda*, 211-212; W. H. Schukking, „Verslag betreffende opgravingen van oude muurwerken e.d. op het terrein der Koninklijke Militaire Akademie te Breda in den zomer van 1926” (stencil).
- ⁵⁰ GAB, Topografisch-Historische atlas 1955-297 (tekening;) 65-67; 81-88 en 108. (foto's) van de stadsmuur. De foto's van de torenvoet van de Tolbrugpoort zijn genummerd 1953-68 en 69. - Van Goor, *Beschrijving* vermeldt op pag. 48: „De Tolbrug-poort die naer de Stads zyde eertyds gesterkt was met twee ronde torens, welkers grondvesten tegenwoordig nog in wezen zyn”.
- ⁵¹ GAB, *Ibidem*, 1958-314; zie ook 1948-15. Zie voor de berichtgeving in de pers: *Dagblad de Stem* 7 oktober 1958 blz. 11 en 13 oktober 1958 blz. 5 alsmede de *Bredasche Courant*, dd. 13 oktober 1958 blz. 3.
- ⁵² GAB, *Ibidem*, 1959-272.
- ⁵³ GAB, *Ibidem*, 1965-363 (tekening ROB).
- ⁵⁴ GAB, *Ibidem* 1963-78 (plattegrond); Van Goor *Beschrijving* 48; Brekelmans, *Stedelijke ontwikkeling*, 54 noot 29.
- ⁵⁵ Tot slot dank ik de heren Drs. A. C. M. Kappelhof te 's-Hertogenbosch en K. Leenders te Rotterdam voor hun waardevolle opmerkingen over dit opstel. Daarvan maakte ik gaarne gebruik.